

Stuart Hall and Paul du Gay (Eds.)

QUESTIONS OF CULTURAL IDENTITY

SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Dehli, 2002, 198 str.

Knjiga *Questions of Cultural Identity*, urednika Stuarta Halla i Paula du Gaya, nastala je kao rezultat niza seminara koje je tijekom 1993. i 1994. godine organizirala Sociološka istraživačka skupina na Otvorenom sveučilištu. Seminari su bili dio njihovog rada na istraživanju teme kulturnog identiteta. Osnovni cilj tih seminara bio je ispitati sve veću istaknutost pitanja o kulturnom identitetu koja se javlja posljednjih godina, kako na području društvene i teorije kulture, tako i na empirijskom području društvenih znanosti i kulturoloških studija.

Knjiga sadrži deset radova čiji je cilj, kako to u predgovoru ističu urednici, kroz različite discipline i teorijske tradicije pridonijeti rasvjetljavanju pitanja kulturnog identiteta i pokretanju rasprave o tom pitanju i njegovom značenju u suvremenim društvenim formacijama. Urednički dvojac, Hall i du Gay, svoj doprinos ovoj knjizi dali su i kao autori.

Tako je prvi, uvodni rad, Stuarta Halla pod naslovom *Who Needs "Identity"?* (*Kome je potreban identitet?*). Hall, profesor sociologije na Otvorenom sveučilištu, uglavnom se bavi pitanjima kulture, politike i rase. Na početku on konstatira paradoksalnu činjenicu da se posljednjih godina dogodila prava »diskurzivna eksplozija« o konceptu identiteta, i to upravo u trenutku kada je taj koncept podvrgnut ozbiljnoj kritici. Dekonstrukcija koncepcije identiteta provedena je za niz različitih područja, prije svega u smislu kritike koncepcije integralnog, utemeljenog i jedinstvenog identiteta. Ta kritika bitno je povezana s kritikom samoodrživog subjekta kao središta post-Descartesove zapadne metafizike koja se posebno razvija u psihologiji.

Pitanje subjektiviteta i njegovih nesvjesnih formativnih procesa razvija se, pod utjecajem psihoanalize, unutar diskursa feminizma i kulturnog kriticizma. Postmodernizam, u svojim najrazličitijim varijantama, razvija koncepciju beskonačno performativnog jastva. Unutar antiesencijalističke kritike etničke, rasne i nacionalne koncepcije kulturnog identiteta i 'politike lociranja', skiciraju se neke doista smjele teoretske postavke o identitetu. Stoga, pita Hall, trebali nam uopće daljnja rasprava o identitetu? I kome ona treba?

Hall smatra da se na to pitanje može odgovoriti na dva načina: Prvo, dekonstrukcija koncepcije identiteta nije usmjerena postavljanju novih, »istinitijih« koncepcija, već jednostavno »briše« postojeće, što indicira da one, u svojem originalnom i nerekonstruiranom obliku, više ne mogu poslužiti. Ali s obzirom da nema drugih, potpuno različitih koncepcija koje bi ih zamijenile, ne preostaje nam ništa drugo nego da i dalje razmišljamo o postojećim, iako ne više u sklopu paradigme iz koje se te koncepcije izvorno generiraju. Takav diskurzivni put, smatra Hall pozivajući se na Derridu, koji ukida postojeća koncepcijska određenja, paradoksalno, omogućava im da i dalje traju. Identitet je za Halla ideja o kojoj se ne može razmišljati na stari način, ali bez koje se o nekim ključnim pitanjima ne može razmišljati uopće. Drugi način odgovora na postavljeno pitanje jest pronalaženje onih područja, ili skupa problema, koji zahtijeva barem minimalnu koncepciju identiteta. Hall drži da ovaj put vodi područjima »djelovanja« i »politike«, gdje pod »politikom« on podrazumijeva i važnost u modernim oblicima političkog pokreta koji označava identitet (»politika lociranja«), ali i vidljive poteškoće i nestabilnosti koje karakteristično ugrožavaju sve suvremene oblike »politike identiteta«. Pod »djelovanjem« Hall konstatira kako se ne želi vraćati na pojam subjekta ili identiteta kao središnjeg autora društvenog djelovanja, već prihvaća Foucaultovu zamisao

kako tu nije potrebna teorija spoznajnog subjekta, već prije teorija diskurzivnog djelovanja.

Potrebna je rekonceptualizacija subjekta, a ne napuštanje ili obrana, i to u smislu njegove nove, razmještene i decentrirane pozicije unutar cjelokupne paradigme. Hall koristi pojam identitea, oslanjajući se na Derridu i Foucaulta, u smislu točke susreta, spajanja između diskursa i djelovanja. Identitet jest spajanje društvenih subjekata određenih diskursa i procesa koji proizvode subjektivnost, odnosno koji nas konstruiraju kao subjekte. Diskurzivni pristup promatra proces identifikacije kao konstrukciju, kao proces koji nikada nije dovršen i gdje se identitet konstituira unutar, a ne izvan reprezentacije i unutar, a ne izvan razlike.

Drugi rad je *From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity (Od putnika-hodočasnika do turista – ili kratka povijest identiteta)* sociologa Zygmunta Bauman, profesora emeritusa na Sveučilištu u Leedsu. Na početku Bauman citira Douglasa Kellnera iz njegovog članka *Popularna kultura i konstrukcija postmodernih identiteta*, gdje Kellner smatra kako identitet nastavlja biti problem kao što je to bio i tijekom razdoblja moderniteta. Za Kellnera, koncepcija identiteta u suvremenom društvu nije nestala, prije bi se moglo reći da je rekonstruirana i redefinirana. Identitet danas postaje igra slobodnog izbora. Bauman pak smatra da pitanje identiteta u modernitetu i postmodernitetu predstavlja dva različita problema. Jer ako je moderni »problem identiteta« bio kako uopće izgraditi identitet i održati ga stabilnim, postmoderni »problem identiteta« prvenstveno je kako izbjeći određenost i ostaviti sve opcije otvorenima. Identitet je, za Baumana, kao moderni izum od samog početka bio problem. Identitet se u modernom razmišljanju i djelovanju javlja prije svega kao zadatak pojedinca, odnosno na pojedincu ostaje da pomoću procesa identifikacije pronađe put iz nesigurnosti života.

Bauman oslikava moderni život kao putovanje/hodočašće, no simbol putnika-hodočasnika nije invencija moderniteta (on je star barem koliko i kršćanstvo), iako mu modernitet daje novi smisao. Oslanjajući se na Sv. Augustina, Bauman navodi kako je kršćanska slika čovjeka slika hodočasnika, putnika koji putuje kroz vrijeme u potrazi za Kraljevstvom vječnosti, odnosno za Bogom. Ovaj simbolički prikaz posebno je izražen u likovima pustinjača koji, dovoljno hrabri u potpunosti prihvatiti ljudsku sudbinu, odlaze u pustinju, u potragu, u hodočašće Bogu. Daleko od zajednice, grada, pustinja označava bezprostornu zemlju, slobodu bez granica gdje hodočašće Bogu predstavlja stalnu samokonstrukciju. Bauman drži da bi se sa stajališta suvremenih teoretičara moglo reći da su pustinjaci bili prvi koji su živjeli kroz iskustvo nesmetanog, neutvrđenog i slobodnog jastva. Pojava protestantizma donosi bitan zaokret jer ono što je nekad bilo iskustvo malobrojnih sada postaje iskustvo većine. Protestanti su postigli, i tu se Bauman poziva na Webera, nešto potpuno nezamislivo za rijetke pustinjake davnine: postali su putnici-hodočasnici svojeg unutrašnjeg svijeta. Izmislili su način upuštanja u to putovanje bez napuštanja doma i način napuštanja doma bez da postanu beskućnici. Protestanti nisu išli u pustinju, već je svijet njihovog svakodnevnog života sve više i više nalikovao pustinji. Bauman konstatira kako je u novom poslije-reformacijskom gradu pustinja počinjala odmah s druge strane kućnog praga. Sennett u svom djelu *Savjest oka* navodi: »Neosobnost, hladnoća i praznina su ključne riječi u protestantskom govoru o okolišu, oni izražavaju želju prikazati vanjski svijet kao nulu, bez vrijednosti.« To je način govora gdje se govori o ničemu koje čeka postati nešto, o besmislenosti koja čeka smisao, o prostoru bez kontura koji je spreman prihvatiti bilo koje ponuđene, o zemlji stalnog započinjanja, o mjestu-nemjestu čije ime i identitet »nije još«.

U takvoj zemlji, koju obično zovemo modernim društvom, putovanje–hodočašće više nije izbor načina života, a još manje herojski ili sveti izbor. Živjeti životom putnika–hodočasnika više nije izraz etičke mudrosti izabranih i pravednih. Ono je nužnost, ono je izbjegavanje izgubljenosti u pustinji. Putovanje je pridavanje smisla hodanju dok se luta zemljom bez odredišta. Svijet nalik pustinji određuje život kao putovanje, zbog toga smisao života dolazi kroz lutanje koje se pretvara u sljedbu tragova koji vode do krajnje granice gdje počiva smisao. To traženje/stavljanje smisla u svijet (kroz putovanje–hodočašće/lutanje) naziva se izgradnja identiteta. Putnik–hodočasnik i svijet nalik pustinji kroz koji on putuje zahtijevaju zajednički i prožimajući smisao. Oba se procesa mogu i moraju ostvarivati zato što postoji distanca, odmak između cilja (smisao svijeta i identitet putnika–hodočasnika, uvijek nedostižni, uvijek u budućnosti) i trenutka sadašnjosti (pozicija lutanja i identitet lutajućeg). Za Baumana i smisao i identitet mogu postojati jedino kao projekti koje omogućava distanca, odgoda »nagrade za životni put« koja je izvor izgradnje identiteta. Strategija života kao putovanja–hodočašća, života kao izgradnje identiteta, bitno se oslanja na postojanost i utemeljenost svijeta. Takav svijet mora biti uređen, predvidljiv, s određenom sigurnošću u budućnost. Bauman drži kako danas tome nije tako, odnosno kako je svijet postao negostoljubiv za takvu životnu strategiju. Tu se on poziva na Christophera Lasha koji smatra da se smisao identiteta odnosi i na osobe i na stvari, no one su u modernom društvu izgubile svoju postojanost, određenost i kontinuitet. Svijet konstruiran od trajnih objekata zamijenjen je potrošnim proizvodima izrađenim za trenutnu potrošnju i trenutno zastarijevanje. U životnoj strategiji postmodernih potrošača pravila igre se stalno mijenjaju. Karakteristika postmoderne životne strategije nije izgradnja identiteta, već izbjegavanje određe-

nosti. Bauman predlaže četiri tipa kao metafore postmoderne životne strategije, koji nastupaju kao nasljednici putnika–hodočasnika (metafora moderne životne strategije). To su Skitač, Vagabund, Turist i Igrač. Skitač kao prvi tip/model postmoderne životne strategije označava skitnju, potucanje, kretanje bez cilja. Veliki trgovački centri su slika svijeta po mjeri Skitača. Oni su inicirali postmodernu promociju Skitača i pripremili uvjete za jedan skitalački model života. Bauman izlaže da korijeni takvom modelu jesu u modernom simbolu šetanja, odnosno odlasku u šetnju ulicama grada gdje prolaze stranci i onaj koji šeta je stranac za druge. Stranci, prolaznici na ulici, javljaju se kao površina, ono što se od njih vidi je sve što oni jesu.

To je epizodično poznavanje ljudi gdje se ljudska stvarnost prikazuje kao epizoda događaja bez prošlosti i bez posljedica. Skitač prakticira »kao da« život i »kao da« uključenost u živote drugih ljudi. Vagabund je model životne strategije koji karakterizira stalno kretanje bez kontrole, bez cilja, bez odredišta. Ono što je posebno privlačno u takvom modelu je sloboda, a ono što ga pokreće je strah od »smještanja«, odnosno od uređenog života na jednom mjestu. Kao i Vagabund, Turist je stalno u pokretu, no za razliku od Vagabunda, Turist se kreće s ciljem (ili barem on misli tako). On je svjesni i sustavni tražitelj novih i različitih iskustava. Za razliku od Vagabunda, Turist ima dom (u koji se vraća nakon pustolovine), što čini važan dio njegovog pustolovnog traženja novih iskustava. No, to vraćanje domu ne pokreće neka nostalgija za domom jer ona podrazumijeva svojevrsni san o pripadanjju određenom mjestu, što nikako nije dio modela Turista. Za njega je »imati dom« postulat, dom se javlja i kao zaklon i kao zatvor. Jedan od osnovnih strahova Turista, kao i kod Vagabunda, je ostati vezan uz jedno mjesto (u ovom slučaju dom) bez mogućnosti izlaza. Zato je omiljeni slogan Turista: »Trebam više prosto-

ra. «Igrač cijeli svijet shvaća kao igru i kao igrača. Njegov svijet je svijet rizika, intuicije, predostrožnosti. Svrha igre je pobjeda, tako da sama igra (svijet) ne ostavlja mjesta sućuti, sažaljenju ili suradnji. Bauman smatra da je oznaka postmoderne odraslosti, u tom smislu, spremnost prihvaćanja igre otvorenog srca, kako to djeca čine.

Kao i u slučaju moderniteta i metafore putnika–hodočasnika, ni ova četiri tipa nisu izvorno postmoderna, no postmoderni društveni kontekst im daje nova značenja, od kojih Bauman izdvaja dva bitna. Prvi, stilove, prije prakticirane od marginalnih ljudi u marginalnim vremenskim odsječcima i na marginalnim mjestima, danas prakticira većina najveći dio svojeg vremena i na, za njihov život, bitnim mjestima. Ti stilovi su, u pravom smislu te riječi, postali životni stilovi. I drugi, za većinu ti životni stilovi nisu stvar izbora, jer je postmoderni život previše zamršen i nekoherentan da bi se obuhvatio nekim kohezivnim modelom. Svaki životni stil sa sobom nosi dio priče koja se nikad ne integrira u cjelinu, cjelina tu nije ništa više od zbroja svojih dijelova. Na kraju, Bauman smatra da upravo postmoderne životne strategije, više nego bilo šta drugo, donose ozbiljne posljedice na području morala u postmoderni.

Sljedeći rad je *Enabling Identity? Biology, Choice and the New Reproductive Technologies (Omogućavanje identiteta? Biologija, izbor i nove reproduktivne tehnologije)* Marilyn Strathern, profesorice socijalne antropologije na Sveučilištu u Cambridgeu.

Strathern iznosi kako se čini da, bez obzira dajemo li prednost društvenim ili biološkim vezama, kasno 20. stoljeće nudi nove mogućnosti ljudskog određenja. U raspravama o biološkim, kulturnim ili tehnološkim izvorima identiteta, autorica stavlja u pitanje uvriježenu razliku određivanja tradicionalno/moderno. Njezino pitanje je možemo li u isto vrijeme živjeti

i tradicionalno i moderno. U tom smislu ona govori o srodstvu kao izvoru identiteta koje je i tradicionalno i moderno. Srodstvo otvara i stare i nove oblike odnosa. Strathern smatra kako je ista stvar s tehnologijom. Niti je srodstvo kao izvor identiteta staro, niti je tehnologija u tom smislu novo. Nadalje, Strathern smatra kako danas i na području prirodnog i na području kulturnog prevladava pretjerivanje koje utječe na sve, pa tako i na samu reflektivnost. Kako je osoba »konstruirana« postalo je projekt ne toliko društvene znanosti, koliko komercijalnih menadžerskih strategija usmjerenih na investiranje u nesigurnu budućnost. Autorica je skeptična prema takvom usmjerenju razvijenog Zapada (ili kako to ona naziva Euro–Amerikanaca). Za Strathern, bitna karakteristika društvene uloge tehnologije je da ona može biti bilo što. Ako je upravo tehnologija ono što društvo čini postojanim, onda je, u isto vrijeme, tehnologija i ono što to i takvo društvo čini ranjivim.

Homi K. Bhabha, profesor engleskoj jezika na Sveučilištu u Chicagu, piše o *Culture's In-Between (Kultura u razmeđu)*. U svojem kratkom doprinosu ovoj knjizi Bhabha smatra kako se ideja o ponavljanju povijesti, inače smještena u povijesni determinizam, povremeno javlja unutar liberalnog diskursa. Njezino pojavljivanje u tom smislu vezano je uz razdoblja karakterizirana nedostatkom i promašajima konsenzusa, te uz jačanje posljedica kulturnih nerazmjera. Autor kao primjere navodi porast religijskog fundamentalizma, širenje nacionalističkih pokreta i redefiniranje zahtjeva u ime rase i etniciteta. Takve pojave često su označene kao povratak u tzv. »dugo 19. stoljeće«. No, ispod te tvrdnje, smatra Bhabha, krije se strah da trendovi društvene transformacije više ne smjeraju zajedničkoj demokratskoj kulturi. Ušli smo u jedno nesigurno razdoblje identiteta, gdje se u pokušaju povratka/memoriranja izgubljenog vremena i izgubljenog teritorija,

stvaraju kulture različitih interesnih skupina i društvenih pokreta. Važnost tog svojevrsnog »povratka«, tog »retro«, je u mogućnosti ponovnog pisanja onoga što je prošlo, u reaktiviranju i premještanju povijesti i davanju novih značenja povijesti. No, što je još važnije, smatra Bhabha, jest da takva »retroakcija« veže naše razumijevanje prošlog i naše reinterpretacije budućeg u jednu etiku »opstanka« koja nam omogućava život u sadašnjosti.

Takav način razumijevanja stvari i djelovanja oslobađa nas povijesne neumitnosti i otvara mogućnosti konfrontiranja s podvojenim iskustvom između onoga što smo smatrali slikom prošlosti i onoga što se u stvari dogodilo.

Peti rad je *Interrupting Identities, Turkey/Europe (Narušeni identiteti, Turska/Europa)* Kevina Robbinsa, profesora kulturne geografije na Sveučilištu u Newcastleu i istraživača u Centru za urbane i regionalne studije. Na početku Robbins se poziva na Corneliusa Castoriadis u njegovom razmatranju kulture Zapada. Castoriadisovo stajalište je da se kultura Zapada, za razliku od drugih, učinkovito i kreativno opirala logici zatvaranja i to pomoću »projekta autonomnosti«. Ono što je bitna karakteristika zapadne kulture jest stalno preispitivanje. Slično razmišlja i Agnes Heller kada govori o tome da modernost sve stavlja u pitanje, što znači da je pitanje identiteta stalno prisutno, no određene društvene pojave ga više ili manje ističu. Bitno za razumijevanje moderniteta je razumijevanje odnosa/postavljanja prema Drugom. Za Castoriadis, zapadna su društva ispražnjena od značenja i time više nisu u stanju emancipacijski utjecati na ostatak svijeta. Po njemu, to je jedna od oznaka postmoderniteta. Na tragu tih teoretskih razmišljanja Robbins razmatra poznati turski primjer modernizacijskih procesa. Modernizacija Turske, od Kemala Atatürka do danas, uglavnom je bila utemeljena u snažnom odbacivanju povijesne i tradicionalne turske kulture. Tako radikalno

postavljena modernizacija dovela je do niza problema, prije svega, do velikih nerazmjera između službeno proklamiranih vrijednosti i vrijednosti svakodnevnog života. »Stvarna« Turska je tako postala Drugi za službenu tursku politiku, odnosno, veći dio pučanstva Turske je ostao isključen, na margini života u svojoj vlastitoj zemlji. Još jedan problem, koji nužno slijedi iz ovako postavljenih društvenih procesa, je i izrazito neprijateljski stav većine ljudi prema vrijednostima koje su trebali prihvatiti. Pokušaji »buđenja«, odnosno uključivanja »stvarne« Turske/isključene većine u život svoje zemlje, sa Zapada su uglavnom komentirani pojednostavljeno, kao slom modernizacije i porast islamskog fundamentalizma. Robbins smatra da Europa, u procesu konstruiranja novih granica, teži isključiti one koji, zbog svog različitog porijekla i tradicije, ne mogu biti asimilirani. To naravno otvara prostor za nove nestabilnosti na tlu Europe. Stoga je otvaranje za kulturne različitosti nužnost za suvremenu Europu. Robbins zaključuje da Europi, bez takvog otvaranja za druge, različite kulture koje postoje na tom području i koje mogu pridonijeti jasnijem određivanju dominantnih kulturnih vrijednosti Europe (pa i narušavanjem postojećih kulturnih identiteta), prijeti opasnost ostanka u prošlosti.

Lawrence Grossberg, profesor komunikacijskih studija na Sveučilištu Sjeverna Karolina, u radu *Identity and Cultural Studies – Is That All There Is? (Identitet i kulturološke studije – je li to sve?)* piše o sveprisutnijoj tendenciji izjednačavanja kulturoloških studija s teorijom i politikom identiteta i različitosti. Ova tendencija se javlja kao rezultat utjecaja tzv. postkolonijalne teorije i kritičke teorije rase. Grossberg želi preispitati ova usmjerenja, a posebno svođenje identiteta na određeni logički sklop moderniteta, kao i pretpostavku da takve strukture identiteta nužno određuju prikladne modele za političku borbu. Ako je pitanje identiteta i

njegova problematika usko povezana uz modernitet, onda postoje najmanje tri aspekta (ili tri logike) koji pripremaju teren za takav odnos. To su logika razlike, logika individualnosti i logika temporalnosti. Grossberg s tim u vezi nudi tri alternative: logiku različnosti (drugosti), logiku produktivnosti i logiku prostornosti. No, prije obrazlaganja ponuđene alternative, autor izlaže, u kulturološkim studijama uvriježenu, Hallovu distinkciju dva modela proizvodnje identiteta. Po Hallu, prvi model pretpostavlja da u svakom identitetu postoji neki unutrašnji i esencijalni sadržaj koji je određen ili zajedničkim porijeklom ili zajedničkom strukturom iskustva ili s oboje. Drugi model ističe nemogućnost tako potpuno konstituiranih i izdvojenih identiteta. Ovaj model negira postojanje autentičnih identiteta utemeljenih na univerzalnom zajedničkom podrijetlu iskustva. Unutar ovog modela identiteti su uvijek u relaciji i nepotpuni, uvijek u procesu. Grossberg zatim obrazlaže ponuđenu zamjenu logika razlike–logika drugosti.

U modernom razdoblju identitet se stvara kroz razlikovanje spram Drugog (obično je to Drugo tradicija kao temporalni Drugi, ili prostorni Drugi transformiran u temporalnog Drugog). No, Grossberg smatra da se tu ne konstituiraju identitet izvan (ili unutar) razlike, već razlika izvan identiteta. Moderno ne stvara samo sebe kao jedan identitet (različit od drugih), već kao razliku (uvijek različito unutar i od samog sebe – kroz vrijeme i prostor). U tom smislu, osnovne strukture moderniteta su uvijek proizvodnje razlike. Nasuprot tome, Grossberg predlaže logiku drugosti koja polazi od toga da Drugi postoji, u svojem vlastitom prostoru, neovisno o specifičnim odnosima (moći) koji karakteriziraju Zapad. Logika drugosti priznaje Drugog izvan logike razlike unutar koje se provlači moć, te iz nje specifična stajališta o tom Drugom. Npr. stajalište Zapada u odnosu na Istok je umnogome određeno kolonijalnim odnosima

moći koji uzrokuju pojednostavljeno gledanje na stvari.

Istok postoji i izvan tih specifičnih odnosa stvorenih na Zapadu. Grossberg navodi razmišljanja Renata Rosalda o tome kako je nužno maknuti se od pretpostavke koja ideju kulture izjednačava s idejom razlike, i to prema pojmu kulture kao produktivnosti. No, Grossberg ne smatra da je logika razlike spriječila poimanje kulture kao proizvodnosti, već prije logika individualnosti. Ona se, kako je poznato, očituje na tri stupnja: 1. pozicija subjekta kao izvora iskustva i spoznaje; 2. pozicija čovjeka kao djelatnog bića i 3. jastvo (self) kao oznaka društvenog identiteta. To su tri različita stupnja identifikacije koja, smatra Grossberg, vode poznatom paradoksu i starom pitanju: Kako pojedinac može biti i uzrok i posljedica, istodobno i subjekt i objekt? U kraćoj raspravi o pojmu i koncepciji subjekta moderniteta, on nudi promjenu stajališta, odnosno smatra da bi se spomenuti paradoks mogao izbjeći ako bismo tri navedena aspekta individualnosti promatrali kao tri zasebne proizvodnje individualnosti. U tom slučaju zadatak bi bio otkriti »mehanizam« kroz koji se svaki od tih stupnjeva identifikacije i pripadanja proizvodi i artikulira unutar struktura individualnosti. Takvi mehanizmi opisuju prirodu ljudske subjektivnosti, identiteta i djelovanja kao tehnološki proizvedene odnose koji nameću partikularnu organizaciju i partikularno vodstvo specifičnom mnogostrukom djelovanju na različita posljedična područja. I ovdje, kao i u sljedećem razmatranom paru, možemo uočiti bitno postmodernističko usmjerenje autora. Osim logike razlike i logike individualnosti, modernitet određuje i logika temporalnosti. Ona se temelji na dvije pretpostavke: prostor i vrijeme su odvojivi i vrijeme je temeljnije od prostora. Jedinstvo modernog subjekta ovisilo je o jedinstvu vremena. Postmodernističko rastvaranje jedinstva vremena vodi i rastvaranju/narušavanju jedinstva subjekta. Grossberg

predlaže logiku prostornosti i unutar nje elaboraciju tri stupnja individualnosti. Za njega, jastvo (ili uže – identitet) može biti rekonceptualizirano u prostornim pojmovima kao različiti načini ili vektori prostorne egzistencije. Zaključno, Grossberg kroz prijedlog alternativnih logika drugosti, produktivnosti i prostornosti nudi koncept pripadanja bez identiteta. Temelj ovakve alternativne politike jest pojedinačnost (singularnost). On govori o onome što Giorgio Agamben zove »nadolazeća zajednica« (u nastajanju). Takva zajednica temeljila bi se na izvanjskom, izloženom i na pojedinačnom pripadanju.

Sljedeći rad je *Music and Identity (Glazba i identitet)* Simona Fritha, profesora engleskog jezika i jednog od ravnatelja John Logie Baird centra, Sveučilišta Strathclyde u Glasgowu. Kao što i sam naslov govori, Frith izlaže o povezanosti glazbe i identiteta.

Tu povezanost on temelji na dvije premise: Prvo, identitet je pokretan, proces, a ne stvar; Drugo, naše iskustvo glazbe, stvaranja i slušanja glazbe jest jedno iskustvo jastva u procesu. Za Fritha, glazba je metafora za identitet. S tim u vezi, on smatra da se neka društvena skupina prepoznaje kao takva upravo kroz kulturno djelovanje, kroz estetičku prosudbu (nasuprot stajalištu o konsenzusu oko vrijednosnog sustava gdje onda neka društvena skupina taj vrijednosni sustav izražava u svojem kulturnom djelovanju). Glazba, za Fritha, konstruira naš osjećaj identiteta kroz direktna iskustva tijela, vremena i socijabilnosti, iskustva koja nam omogućuju smještanje u imaginativne kulturne priče.

Identity, Genealogy, History (Identitet, Genealogija, Povijest), Nikolasa Rosea, profesora sociologije na Goldsmiths Koleđžu Sveučilišta u Londonu, osmi je rad u ovoj knjizi. Tema ovog rada je razmatranje odnosa povijesti i pojma/koncepcije osobe. U tom, ponešto specifičnom, razmatranju autor uvodi pojam »genealogija

subjektifikacije« koji prati razvoj modernog »režima jastva«. Unutar »genealogije subjektifikacije« Rosea ne zanima društvena ili povijesna konstrukcija »osobe« ili priča o rođenju modernog »samoidentiteta«, već različitost strategija i taktika subjektifikacije koje su razvijene u različitom djelovanju u različitim trenucima i u odnosu spram različitih klasifikacija i diferencijacija osoba. Kroz »genealogiju subjektifikacije« ljudska osoba se ne promatra kao jedan entitet unutar povijesti, već kao cilj multipliciranih načina rada, više kao širina i dužina na kojima se susreću različiti vektori različitih brzina. Rose od Deleuzea posuđuje koncept nabora/nabiranja (*fold*) koji, po njemu, sugerira način razmišljanja o ljudskom biću bez postuliranja bilo kakve esencijalne unutrašnjosti. Time i bez vezanja uz određene zakonitosti te unutrašnjosti. Koncept nabora/nabiranja ukazuje na odnos bez esencijalne unutrašnjosti, ono što je »unutra« je jednostavno nenaborano, nesklopivo izvanjsko. Unutrašnje ljudskog bića nije psihološki sustav, već prije diskontinuirana površina. No, Rose ipak ističe da je takvo promatranje ljudskog bića, kroz metaforu nabora, ograničeno. Jedno od ključnih pitanja za njega je jesmo li danas svjedoci transformacije u ontologiji kroz koju mislimo sami sebe, mutacije u tehnikama kojima vodimo sami sebe? Rose smatra da se danas šire novi načini, tehnike i slike samoformacije i samoproblematiziranja, koji su smješteni na nove načine sukladne tržišnim segmentima i izborima životnih stilova. Svrhe tih novih načina su profit i zadovoljstvo, prije nego nacionalno dobro. Sloboda se tu javlja kao žudnja svakog pojedinca za maksimalizacijom kvalitete života.

Deveti rad je *Organizing Identity, Entrepreneurial Governance and Public Management (Organizacijski identitet, Poduzetnička vlast i javni menadžment)* Paula du Gaya, sociologa i tajnika Pavis Centra za sociološke i socioantropološke studije na Otvorenom Sveučilištu. Du Gay raspra-

vlja o razvoju poduzetničke kulture i kritici birokracije, te o kulturnim promjenama koje je donio razvoj poduzetništva. On ističe kako je koncepcija pojedinca kao »poduzetnika svojeg vlastitog 'ja'« (poduzetnik svoje vlastite ličnosti) u samom središtu suvremenih programa organizacijske reforme. Zaposlenje se sve više promatra kao sredstvo samorazvoja, a manje kao nametnuta obveza ili djelatnost radi zadovoljavanja osnovnih potreba. Ovakva organizacijska reforma posebno je usmjerena na birokraciju u javnom sektoru. Birokracija se, unutar te reforme, prikazuje kao neprimjerena dinamici »globalnog tržišta«, »informatičkog doba« i »na znanju utemeljenoj ekonomiji«. Sve je to naravno točno, no du Gay želi upozoriti na određene pozitivnosti birokracije i negativnosti poduzetništva. Kao najvažnije on ističe da se u poduzetničkoj kritici birokracije izostavlja svojevrsna etika ureda i posebno činjenica da je ured predstavljao važan etički i politički izvor upravo u političkom sustavu liberalne demokracije jer je odvajao administraciju javnog života od privatnog moralnog apsolutizma. Upravo zbog erozije birokratske »etike odgovornosti« (tu se poziva na Webera), du Gay vidi opasnost da pojedini javni službenici razviju »osobni« entuzijazam za određene projekte i politike. Du Gay implicitno želi poručiti kako poduzetničko shvaćanje života, i iz toga poduzetničko djelovanje, nije nužno pozitivno, posebno ako se isto generalizira na sva područja društvenog života.

Posljednji rad je *The Citizen and the Man about Town (Građanin i Bonvivan)* Jamesa Donalda. Autor je docent na Medijskim studijima Sveučilišta u Sussexu. Donald razmatra grad kao atraktivno simboličko mjesto koje nam omogućava da sami sebe predstavljamo kao aktere u kazalištu svijeta. Biti građanin pak označava zakonom određen status, koji nam govori što je netko, a ne tko je netko. Za Donalda, »građanin« nije tip osobe, već skup formalnih odnosa definiranih demokratskom suve-

renosti. Građanin-subjekt nema identiteta, osim onog određenog zakonom. Nadalje, Donald izlaže, pozivajući se na niz autora kao što su Habermas, Foucault, Mauss i Simmel, pitanje građanina-subjekta od kršćanstva, prosvjetiteljstva do danas. Jedan od zaključaka tog izlaganja je da biti građanin, biti bonvivan, biti osoba nisu identiteti, već performanse. Donald postavlja pitanje je li moguće zamisliti jednu politiku emancipacije izvan logike samospoznaje i autentičnog identiteta?

Što bi značilo živjeti bez utješnog mita o jastvu kao ultimativnoj istini? Za njega, odgovor bi trebao ići u smjeru onoga što Gianni Vattimo naziva »stalna oscilacija između pripadanja i dezorijentacije«. Odnosno, nova politika emancipacije ne bi predstavljala oporavak ili oslobađanje istinskog jastva, već prije jedan neugodan osjećaj jastva kao slučajnosti.

Krunoslav Nikodem

Kenneth J. Gergen

THE SATURATED SELF

Dilemmas of Identity in Contemporary Life

Basic Books, New York, 2000, 296 str.

Knjiga Kennetha J. Gergena *Zasićeno jastvo, Dileme identiteta u suvremenom životu*, objavljena je prvi put 1991. godine. Ovdje donosimo prikaz izdanja iz 2000. godine s novim uvodom. Autor je profesor psihologije na Swarthmorskom sveučilištu, Pennsylvania. Knjiga je podijeljena na devet poglavlja: 1. *Jastvo pod opsadom*; 2. *Od romantične do moderne vizije jastva*; 3. *Društveno zasićenje i napušćeno jastvo*; 4. *Problem istine*; 5. *Pojava postmoderne kulture*; 6. *Od jastva do odnosa*; 7. *Kolaž postmodernog života*; 8. *Obnovljenje jastva i iskrenost*; 9. *Procjena i relativnost*.